

Course: History of the Eastern and Western philosophy

Lecture 14: Philosophical interpretation of the
concepts of truth, interest and human activity
in pragmatism

Lecturer: Dr. Gulnoz Ruzmatova

PRAGMATIZMDA HAQIQAT, MANFAAT VA INSONIY FAOLIYAT TUSHUNCHALARINING FALSAFIY TALQINI

Pragmatizmning ijtimoiy-tarixiy, nazariy-g'oyaviy asoslari.

Charlz Pirs - pragmatizm asoschisi.

Pirs tamoyillari va haqiqat masalasi.

Wilyam Djeyms pragmatik falsafasi

Jon Dyui pragmatizmi

Tayanch iboralar:

Pragmatizm, pragma, shubha-ishonch ta'limoti, fan uslubi, Pirs tamoyili.

Pragmatizm (yunon. pragmas – ish, amal, xatti–harakat ma'nosini anglatadi). Pragmatizm asoschisi – amerika mutafakkiri, matematigi, mantiqshunos va faylasuf Charlz Sanders Pirs ushbu atama muallifi hisoblanadi. Pirsdan so'ng uning vatandoshlari – U.Djeyms, J.G.Mid, Buyuk Britaniyada – F.K.S.Shiller pragmatizmni yangidan yangi muammolari doirasini rivojlantirganlar.

Garvard universiteti professori, astronom va matematik Bendjamen Pirsning o'g'li Charlz Sanders Pirs 1839 yil 10 sentabrda Kembridj, Massachusetsda tug'ilib, 1914 yil 19 aprelda Milford, Pensilvaniyada vafot etgan. Pirs 1863 yil kimyo fanlari magistri ilmiy darajasini olgan. 1867 yili u Amerika san'at va fan akademiyasining a'zosi bo'lgan. Pirs 1879 yildan boshlab Jons Xopkins universitetiga mantiq fanidan o'qituvchi qilib qabul qilingan. Ayni shu kezlarda u falsafa, mantiq va semiotika bilan yaqindan qiziqqa boshlagan. Keyinchalik esa u nafaqat amerikaning mashhur faylasufi balki mantiqshunos, matematik, til nazariyotchisi sifatida ham e'tirof etiladi. Pirs falsafada ilk morotaba faneron atamasini olib kirish bilan bir qatorda tixizm deb nomlangan konsepsiyaga asos solgan. Shuning uchun ham buyuk nemis faylasufi Apel Pirsni "Amerika falsafasining Kanti" deb atagan.

«Pragmatizm» asl ma'noda foydali faoliyatga undovchi, «foydaga» qanday qilib erishish yo'llari va usullari haqida mulohaza yurituvchi ta'limotdir. «Foyda» tushunchasi pragmatizmدا «tajriba» yoki «amaliyot» tushunchasi bilan aynanlashtiriladi. Pragmatizm AQSH ijtimoiy-madaniy muhitining mevasidir. U AQShdagi iqtisodiy, ma'naviy ehtiyojlarga xizmat qiladi va ularning manfaatlarini ifodalaydi. Pragmatizm ma'lum darajada erkin bozor iqtisodiyotining falsafasi hamdir. U biznes uchun, jumladan, har qanday «foydali» faoliyatni tashkil etish uchun qulay bo'lgan metodologik qurol sifatida Amerika ishbilarmonlari, menedjerlari, siyosatdonlari va davlat arboblari o'rtasida keng yoyilgan.

Olib borilgan izlanishlardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, pragmatizm asosida «shubha–ishonch» nazariyasi yotadi. O'z hayoti jarayonida inson qandaydir birlamchi xildagi faoliyatlarni ishlab chiqadi. Bizning barcha fikrlarimiz ushbu faoliyatlar ko'nikmasini ishlab chiqishga qaratilgandir. Pirs aqidasiicha, bu maqsadga nimaiki taalluqli bo'lmasa, ularning barchasi fikrga qadaladi, ammo uning o'zi yoki uning qismi bo'la olmaydi. Bilish jarayonida bizning barchamiz qandaydir ishonchga (nimalargadir ishonamiz) va qandaydir shubhalarga yetib kelamiz. Bizning ishonchimiz yoki e'tiqodimiz (nimalargadir ishonish) – bu muayyan sharoitlarda ishlab chiqilgan ko'nikmalar asosida muayyan tarzda faoliyat ko'rsatishga tayyorligimizdadir. Ishonch – bu inson intilgan narsaga aqlning qoniqqan holatidir. Shubha esa – qoniqtirmaydigan holatdirki, inson undan qutilishga harakat qiladi. Pirs fikricha, har qanday, shu jumladan ilmiy tafakkurning ham maqsadi barqaror e'tiqodga (qat'iy fikrga) erishishdir. Haqiqat shunday narsadirki, biz uning borligiga ishonamiz. Shubhadan ishonchga o'tish uch bosqichni bosib o'tadi: abduksiya (gipotezani, taxminni o'rta qurish), deduksiya (taxmindan oqibatni eltirib chiqarish va uning aniqligini tekshirish) va induksiya (oqibatlarni tajribaviy tekshirish). Hosil qilingan ishonch to'rtta vosita orqali mustahkamlanishi mumkin.

Tirishqoqlik usuli. Tirishqoqlikka amal qilgan kishi tanqid va dalillarga qaramay o'z qarashlarida sobit turadi. Obro' e'tibor usuli. Bu usul qoidasiga binoan ba'zi ishonchlar qo'llab-quvvatlanadi, ba'zilariga esa ta'qiqlar qo'yilgan. Ma'qul ko'rilgan

ishonchlar boshqa fikrdagilarni ta'qiq qilish yordamida o'rnatiladi. Ushbu usul o'rta asrlar davrida keng tarqalgan edi. Aprior usul. Bunda barqaror ishonchlarning shakllanishi metafizik nazariyalarning tug'ilish jarayonida o'z ifodasini topadi. Bu nazariyalarning yaratuvchilari ko'p hollarda o'z e'tiqodlarini aql bilan muvofiqlikda turgan deb tasavvur qiladilar.

Ilm-fan usuli. Turli kishilar ilmiy usulni qo'llab bir xil xulosalarga yetib kelishlari lozim. Pirs fikricha, bu usul asosida shunday gipoteza yotadiki, birinchidan, bizning fikrimizga bog'liq bo'lmagan aniq ashyolar mavjud; ikkinchidan, doimiy qonunlarga muvofiq bu voqelik bizning his-tuyg'ularimizga o'z ta'sirini o'tkazadi va, uchinchidan, garchi bizning hissiyotlarimiz va munosabatlarimiz obyektlarga nisbatan turlicha bo'lsa ham, mulohaza yuritish yordamida biz ashyolarning voqelikda qanday ekanliklarini aniqlashimiz va birdan bir to'g'ri xulosaga kelishimiz mumkin.

«Ashyolarning voqelikda qanday ekanligi haqidagi «haqiqiy xulosa»ning o'zi nimadan iborat? Mashhur «Pirs qoidasi» shunday deydi: «Agar biz o'zimiz o'ylagan «amaliy oqibatlar»ni ko'rib chiqsak, ular bizning tushunchalarimizning obyekt bo'lishi mumkin, unda ushbu oqibatlar haqidagi tushuncha, bizning obyekt haqidagi to'la tushunchamiz bo'ladi». Pirs fikricha, pragmatizm har bir tushuncha amaliy oqibatlarining fikriy tushunchasi haqidagi ta'limot.

Pragmatizm paydo bo'lishi bilan oldingi falsafiy g'oyalardan voz kechib, inson mohiyatini bildiruvchi xususiyatlari uning harakati, maqsadga muvofiq faoliyatida namoyon bo'lishidan kelib chiqib yangi falsafiy tafakkurga asos soldi. Pirs fikriga ko'ra, tafakkurning qadri, muhimligi hayotiy masalalarni hal qilishda amaliy natijalarining samaradorligi bilan belgilanadi. Bilimni hayotga tadbiiq qilish, unda foydalana bilish muhimdir. Pragmatizm gnoseologik muammolarga emas, balki inson faoliyatiga ko'proq e'tibor beradilar. Pragmatizm uchun eng avvalo insoniyatning ijtimoiy tajribasi muhim. Pragmatizm o'z vazifasini ijtimoiy munosabatlarni takomillashtirish uchun metod yaratishda ko'radi (Dyui). Haqiqat esa obyektivlikni onnga muvofiqligi emas, balki uni amaliyotga tadbiiq qilish natijasida erishilgan yutuq va foydaligidir (Djems).

Pirs ta'biricha, pragmatizm shunday falsafiy oqimki, u tushuncha va e'tiqodning ma'nosini aniqlashga yordam beradi, g'oya va tushunchalar, faqat tadqiqotchi tomonidan tekshiruvdan o'tgandagina ahamiyatga ega bo'ladi. Pirs o'zining "E'tiqodning o'rnatilishi" nomli asarida (1878–1879) e'tiqod va burch o'rtasidagi farqni ajratishga urinadi. Uning fikricha, burch harakatga undaydi va e'tiqodga erishish uchun kurashni rag'batlantiradi. U shubhalanish nazariyasiga asos solib, uning asosiy tomonlari sifatida e'tiqod va ma'no tushunchalarini oladi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, Pirs umuman o'z davrining har tomonlama kamol topgan kishisi edi. Bir vaqtning o'zida u geodezist, faylasuf va mantiqchi, matematik va belgilar nazariyasining asoschisi bo'lgan. Pirsning falsafiy qarashlarini shakllanishiga O.Kont, J.Berkli ta'sir ko'rsatdi.

Pragmatizm haqiqatni nazariy (gnoseologik) masala sifatida tan olmaydi. Uningcha, haqiqat va amaliyot yaxlit holda namoyon bo'lsagina biron ma'noga ega bo'ladi. Dyui iborasi bilan aytganda haqiqat va amaliyot birligi individ manfaatida aks etadi. Manfaat tushunchasi esa, o'z navbatida individning subyektiv qiziqishlarini qondiruvchi narsani anglatadi.

Pragmatizm sotsiologiyasi «buyuk shaxslar»ga sig'inish (U.Djeyms iborasi), burjua demokratiyasini maqtab, ilohiylashtirish, bo'rttirib ko'rsatish (Dyui iborasi), irqchilik, millatchilik, hatto fashistik ijtimoiy munosabatlarni (Shiller iborasi) himoya qilishgacha o'zgarib bordi. Pragmatizmning dinga nisbatan munosabatida ham manfaat tajribasi markaziy o'rinni egallaydi. Masalan, Dyuning instrumentalizm nazariyasida an'anaviy diniy tushunchalar rad etiladi, diniy tushunchalar naturalistik tushunchalarga qarama-qarshi qo'yiladi va natijada inson nazoratidan tashqaridagi kuchlar ta'sirida paydo bo'ladigan tobelik tajribasi uni xudojo'ylikka olib keladi. Demak, nazoratdan tashqaridagi kuchlar - Xudoning insonga ko'rsatadigan doimiy ta'sirining o'zginasidir. Etikada pragmatizm meliorizmga (hayotdagi ustuvor qoida va qonunlarning takomillashib borishiga ishonish) tayanadi.

Pragmatizm va subyektiv idealizm - bir biriga yaqin ta'limotlar. Pragmatizm uchun ahamiyatga sazovor xususiyati shundaki, muayyan obyekt haqidagi

tushunchalar ma'nosi va ahamiyati ularni keltirib chiqargan amaliy natijalardan qidiriladi. Ilmiy bilishda tajriba o'tkazishga katta e'tibor berish - pragmatizmga xos xususiyatdir. Logikaning (mantiqning) qonunlari va shakllarini pragmatizm foydali funksiyalar sifatida olib qaraydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, AQSH oliy o'quv yurtlari, universitet va kolledjlarining o'quv dasturlarida u katta o'rin tutadi. U biznes, jumladan, har qanday foydali faoliyat ko'rsatish uchun qulay bo'lgan uslubiy qo'llanma sifatida Amerika biznesmenlari, menedjerlar, siyosatdon va davlat arboblari o'rtasida keng yoyilgan edi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng G'arb mamlakatlarida pragmatizm ta'limotining ta'siri keskin susaya boshladi. Hozirgi davrda AQShda neopozitivizm va turli diniy ta'limotlar keng tarqalgan.

Pragmatizm asosida I.Kantning "Sof aql tanqidi" asarida ilgari surilgan "pragmatik ishonch" g'oyasi yotadi. Ch.Pirs pragmatizmni haqiqat qadrini manfaatdorlik bilan belgilovchi ta'limot" deb ta'rifladi. Pragmatizmning asosiy g'oyalari Ch.Pirsning "Ishonchni mustahkamlash" (1877), va "G'oyalarimizni qanday qilib ravshanlantirish mumkin" (1878) maqolalarida bayon etilgan.

XIX asr oxirigacha "pragmatik prinsip"lar va jamoatchilikning e'tiborini o'ziga jalb eta olmadi, chunki Pirs ta'limotning gnoseologik masalalarini yoritib, uning amaliy – uslubiy ahamiyatini atroflicha tahlil etolmagan edi. Bu vazifani U.Djeyms amalga oshirdi va pragmatizmni amerikaliklarning milliy falsafasi darajasiga ko'tardi. Shu bilan birga pragmatizm shimoliy amerikaliklarning janubiy amerikaliklar ustidan g'alabasinigina emas, balki U.Djeyms iborasi bilan aytganda, AQShning iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalarda jahondagi g'alabasi uchun nazariy asos yaratdi. Pragmatizm haqiqatni nazariy (gnoseologik) masala sifatida tan olmaydi. Uningcha, haqiqat va amaliyot yaxlit holda namoyon bo'lsagina biron ma'noga ega bo'ladi. Dyui iborasi bilan aytganda, haqiqat va amaliyot birligi individ manfaatida aks etadi. Manfaat tushunchasi esa, o'z navbatida individning subyektiv qiziqishlarini qondiruvchi narsani anglatadi.

Pirs butun olamni belgilar timsolida tasavvur qiladi va ularni kategoriyalarga ajratadi. Bizga ma'lumki, Aristotel o'n ta, Kant o'n ikkita ontologik kategoriyalar

borligini aytib o'tgan. Pirs ularni uchta universal kategoriyalar sinfiga ajratadi. Kategoriyalarni olim birlamchi (Firstness), ikkilamchi (Secondness) va uchlamchi (Thirdness) deb ataydi. Birlamchi – bu borliqning shunday qismiki, u hech narsaga bog'liq emas, ya'ni o'z-o'zicha mavjud va borligicha namoyon bo'la oladi. Bu kategoriya, mutlaq imkoniylik, spontanlik, erkinlik, sifat jihatdan mustaqillik kabi xususiyatlarga ega. Ikkilamchi birlamchining ikkilamchiga munosabati tufayli paydo bo'ladi. Bu makon va vaqtdagi munosabat, faoliyat, bog'liqlik, ta'sir, anglash kabilardir. Agar birlamchi kategoriyalar mutlaq imkoniylikni o'zlarida jamlasa (ya'ni o'zgarimas), ikkilamchi kategoriyalar hodisalar dunyosiga tegishli bo'lib, o'zgarish va rivojlanishga moyildir. Uchlamchi kategoriyalar ikkilamchini birlamchiga bog'laydi. Bu kategoriyalar – xotira, odatlar, zaruriyat, qonuniylik, uzviylik, kommunikatsiya, semiozis va belgilardan tashkil topgan.

Pirsning borliqqa munosabatini keyingi faylasuflar pansemiotik deb hisoblaydi. Chunki u belgilarni uchlamchi kategoriyalar qatoriga qo'shsa-da, birlamchi va ikkilamchi kategoriyalarni ham semiotik jihatdan baholaydi. Ya'ni uning fikricha, butun olamni belgilar vositasida anglash mumkin va borliqdagi barcha hodisalar semiozisdir. Ong, tafakkur va hatto, inson ham semiotik tabiatga ega. Har qanday belgi, har qanday fikr dunyoning biror bir obykti va boshqa fikrlari bilan bog'liq, shuning uchun biz nima haqda o'ylamaylik, ularning barchasida o'tmish bor⁸. Pirsning fikricha, har qanday fikr belgi, agar hayot fikrlar oqimidan iborat bo'lsa, demak, inson ham belgidir.

Pirs inson intuitsiya orqali bilish qobiliyatiga ega emas, barcha bilimlarni u birlamchi bilimlardan oladi, deb hisoblaydi. Uning fikricha, insonda introspeksiya qobiliyati ham mavjud emas va u belgilersiz fikrlay olmaydi. Pirs yaratgan belgilar nazariyasi zamirida aynan shu g'oya yotadi. U odamlar borliqni bevosita anglab yetishga qodir emasliklarini ta'kidlaydi. Uning fikricha, belgilar inson tafakkuri va dunyo o'rtasidagi universal mediumdir. Hamonki belgilar ijtimoiy mulk ekan, aynan jamiyat ularning ahamiyatini asoslaydi. Pirs falsafasining transsendental prinsipi intuitsiya emas, balki jamiyat, haqiqat mezoni esa – ijtimoiy hamkorlik hisoblanadi.

Haqiqat konvensional xususiyatga ega bo'lgani bois, olim yoki faylasufning vazifasi borliq haqidagi haqiqiy bilimlarni izlashdan emas, balki u xususdagi g'oyalarga oydinlik kiritishdan iboratdir.

Pirs modelida belgi referentni – idrok etilayotgan dunyoda belgi nimaga ishora qilayotgan bo'lsa, shuni eksplitsit tarzda tavsiflaydi. Bundan tashqari, Pirs belgining haqiqiyligiga ishora qilish uchun mantiqdan «modallik» tushunchasini o'zlashtiradi. Bunda u modallikning uch turi: aktuallik, zaruriyat (mantiqiy) va imkoniyatni (gipotetik) tan oladi. Bundan tashqari, belgilarni belgining o'z referentiga bo'lgan munosabati usuli atamalarida tasniflash ularning modalligini – «borliqqa» nisbatan ularning ochiq va oshkoraligini aks ettiradi. Insonning ayni paytda e'tibori qaratilgan obyektни denotatsiya qiladi, ya'ni denotat - ifodaning xususiyati aks etgan predmet, asosan idrok natijasi hisoblanadi. Bunda sezgilar orqali egallangan, tushunilgan holat nazarda tutiladi. Denotativ daraja xabarning asl, dastlabki mazmunini ifodalasa, konnotativ darajada xabarning qo'shimcha holatlari, ya'ni subyektiv, ijtimoiy-tarixiy vaziyat va boshqa ta'sirlar tufayli vujudga kelgan ma'nolar ifodalanadi. G.Frege ilgari surgan mantiqiy semantikada mazmun til ifodasi (predmetli mazmun) sifatida olingan bo'lib, denotat deyiladi. Ma'no esa, ifodaning fikriy holati bo'lib, uning o'zlashtirilishi ongda sodir bo'ladi. Pirs fikricha, konnotatsiya jarayonida obyekt haqida barcha bilganlari to'planib, hissiy va tushuniluvchi bosqichga o'tiladi. Insondagi interpretanta esa, yuqorida olingan bilimlarning istiqboli bo'lib, unda insonning yozmoqchi bo'lgan fikri, yoki dunyoga keltirmoqchi bo'lgan farzandi nazarda tutiladi.

Pirs o'z ijodida belgiga nisbatan turlicha fikrlar bildirgan. Ta'kidlash lozimki, Pirs semiotikasi belgini emas, balki semiozis hodisasini o'rganishgan bag'ishlangan. Semiozis – belgining triadik faoliyatidir. Ya'ni, bu faoliyat kognitiv xususiyatga ega bo'lib, o'z sharhlovchisi (interpretator)ning bilimini yuksalishiga, oldinga harakat qilishiga sababchi bo'ladi. Shu ma'noda, semiotika – belgilar haqidagi oddiy fan emas, turli hil semiozislarning mohiyatini tabiati va xilma-xilligini o'rganuvchi ta'limotdir. Bugungi kunda axborotlashtirish va kompyuterlashtirishda Pirs nazariyasidan bir

necha belgili tizimlarni yaratishda foydalanilmoqda. Xususan, Pirsning abduksiya nazariyasi sun'iy intellekt muammosini tadqiq etishda foydalanilmoqda.

Pirsning abduksiya nazariyasi ilmiy argumentlashning metodi bo'lib, yangi bilimni egallash, ijodiy imoniyatlarni rivojlantirish vositasi sanaladi. Bu nafaqat, argumentlash uchun, balki germeneytika, matn semiotikasi va semiotik estetikada ham muhim ahamiyatga ega. Pirs abduksiya nazariyasiga falsafiy ijodining bir necha bosqichlarida turlicha yondashgan. Dastlab, abduksiya tushunchasini gipoteza va retroduksiya deb atagan. Pirs deduksiya, induksiya va abduksiya metodlarini tahlil qilib, ularning yutuq va kamchiliklarini hamda qaysi holatda qaysi biri samarali natija berishi mumkinligini o'rgangan. Uning xulosalariga ko'ra, abduksiya deduksiya va induksiyaning farqli o'laroq, gipotetik xususiyatga ega, shuning uchun ham u tafakkur va ijodiy qobiliyatni yuksaltirish imkoniyatiga ega. Pirs ushbu uchta metodni o'zining kategorial tasnifiga muvofiq farqlaydi. Ya'ni, agar deduksiya uchlamchi, induksiya ikkilamchi qatlamga mos bo'lsa, abduksiya birlamchi kategorial qatlamga mos.

Umuman olganda, Ch.S.Pirs ijodi semiotikaning fan sifatida shakllanishi, uning keyingi rivoji uchun katta hissa qo'shdi. Bugungi kunda falsafa, mantiq, san'at (xususan, rassomchilik, haykaltaroshlik, xunarmandchilik, musiqa, raqs va hokazo), folklorshunoslik, tarix va madaniyat kabi ijtimoiy hayotning qator sohalarida Pirs asos solgan semiotik qoidalardan foydalanib kelinmoqda. Bizning fikrimizcha, olimning merosi, nafaqat bizning simvollar nazariyasi haqidagi bilimlarini boyitadi, balki, dunyoqarashimizni kengaytiradi, tafakkurimizni charxlaydi, ijodiy qobiliyatlarimizni yuzaga chiqarib, yuksaltiradi.

Insoniyat barcha davrlarda haqiqatni bilishga va uni anglashga intilgan. Inson ongi rivojlanar ekan, u hamisha haqiqat izlaydi. U haqiqat izlar ekan, o'zini va o'zi tug'ilgan va mavjud bo'lgan olamni idrok etishga o'rganadi. Har bir inson alohida individdir va u o'z haqiqati uchun kurashadi, shuning uchun ham doimiy ravishda haqiqat tushunchasini almashtirib yuborish holatlari vujudga keladi. Azaldan ko'pincha inson chinlik va haqiqatni hamda haqiqatni anglashda muammo qayerdan kelib chiqishi kabi tushunchalar o'rtasidagi tafovutni ko'rmaydi. Xo'sh unda haqiqat

nimadan iborat? Biz ko‘pincha haqiqatga va adolatga erishishni istab aynan shu savolni beramiz. Shunda his-hayajonlarga berilmay, faqat o‘zi odatlangancha va o‘zi to‘g‘ri deb bilgancha fikrlamaslik, xolis bo‘lib qolish kabi barcha murakkab-liklar vujudga keladi. Shunday qilib, harqalay shunday haqiqat mavjudmikin? Falsafa unga qanday ta‘rif va mazmun bag‘ishlaydi? Mazmun, unga falsafiy ma‘no qadim zamonlardan tinmay intilmoqda. Aytganlaridek: ko‘pchilik ushbu sirli “falsafiy toshni” “parchalash”ga uringan. Haqiqatni bilish shu qadar murakkabki, u shu qadar sirli bo‘lib qolganki, zero faylasuflar asrlar osha bu sirni oshkor etish uchun o‘zlarining ulkan miqdordagi lahzalarini, daqiqalarini, soatlarini, kunlarini, oylarini, yillarini baxshida etganlar. Uzoq vaqt davomida bir ma‘noli javob topilmadi. Va biz bugungi kunda nimaga ega bo‘ldik?

Biz faqat shuni aniq bilishimiz mumkinki, haqiqat nima, u nimadan iborat, hanuzgacha bu xususda hech narsa deb bo‘lmadi. Haqiqat obyektiv borliqning inson ongidagi to‘g‘ri in‘ikosidir, inson uni zo‘iga va ongiga bog‘liq bo‘lmagan holda qanday bo‘lsa shundayligicha, mavjudligicha takrorlanishini qabul qiladi va ma‘qullaydi, biroq haqiqatni topish, uni ko‘rish va bilish haddan ziyod mushkul. Ayni shu ma‘noda falsafada haqiqat masalasi eng murakkab masalalar qatoriga kirgan. Bu borada faylasuflar hali-hanuz o‘zaro bahslashib kelmoqda.

Falsafa haqiqatni, borliq va yo‘qlikni so‘zlar, ta‘riflar, ramzlar orqali ifodalash usulidir. Ularni har kim har xil tushunadi, talqin qiladi. Masalan, Charlz Pirs fikricha, haqiqat masalasi amaliy falsafaning murakkab masalalar turkumiga kiradi. Shuning uchun ham haqiqat masalasini ilmiy asosda hal qilishning yagona yo‘li - bu inson bilimlari bilan obyektiv borlikdagi real predmet va hodisalar o‘rtasidagi munosabatlarni xolisona tahlil qilishdan iboratdir. Klassik yondashuvga ko‘ra haqiqat - bu inson bilimlarida borliqning to‘g‘ri in‘ikos etishi ya‘ni predmet va hodisalar asli qanday bo‘lsa, ularni inson o‘z miyasida xuddi shunday in‘ikos ettirishidir. Bizning nazarimizda bu ta‘rifda subyektning ratsional qobiliyatlari nazardan chetda qolgan. Chunki haqiqat - bu borlikdagi predmet va hodisalar yoki ularning belgi va xususiyatlarining o‘zi emas, balki ular haqidagi inson bilimlarining o‘sha predmet va

hodisalarga, ularning belgi va xususiyatlariga mos kelishidir. Bu jihatdan haqiqat o'zi ifodalangan bilimlarning mazmuniga ko'ra subyektga, ya'ni biluvchi inson dunyoqarashiga bog'liqliqdir. Ayni shu ma'noda haqiqatni bilish gnoseologik ma'noda murakkab jarayondir.

Charlz Pirs haqiqatni kitoblardan emas, hayotdan, aqlu idrokdan qidirgan. Valek bu faylasuf kitoblar o'qimagan, falsafiy ta'limotni bilmagan degan fikrga olib kelmaydi. Charlz Pirsning bu fikridan ma'lum bo'ladiki, haqiqatning pragmatik konsepsiyasining gnoseologik manbalari kogerent konsepsiya manbalariga yaqin. Birinchisi ham, ikkinchisi ham anglash jarayonidagi subyektning faol rolini gipertrfatsiyasi natijasida yuzaga kelgan. Lekin ular bu faollikni muhokama qilishdagi aksentlar bilan farqlanadi. Kogerent nazariya tarafdorlari subyektning faolligini ahamiyatini, hissiyotga tayangan tajribalarning fikrlashga bog'liq bo'lishida va subyekt oldida konseptuallashgan shaklda namoyon bo'lishida deb bilishadi. Bunday faollik ratsionallik xarakterga ega. pragmatizm tarafdorlari anglashda amaliy faollikning rolini ta'kidlab o'tishadi, ularning fikricha, bu narsa haqiqatga erishish imkonini bermaydi. Ularning falsafasini muhim tomoni, uni empirizmga tortilishi bo'lib, u o'z navbatida ratsionallik mushohadaning alternativasi sifatida ko'riladi.

Keyinchalik pragmatizm haqiqat nazariyasi keng tarqalib, o'z rivojini Uilyam Djems (1842-1910) va Djon Dyui (1859-1952) asarlarida topdi. Masalan, Djems Pirsning pragmatik qoidalarini rivojlantirib unga volyutarizm nuqtai nazaridan yondoshganligi tufayli, uning oqibatida *irodaga* asoslangan haqiqat nazariyasi vujudga keldi. Ana shu iroda inson tajribasida markaziy o'rinni egallaydi. Bizdan tashqarida bo'lgan ashyolarni ham qo'shib hisoblaganda bizning *tajribamizda* bo'lgan barcha narsa irodaga bog'liqdir. Shunday qilib, dunyo to'g'risidagi bizning bilimlarimiz voqelikning in'ikosi emas, balki irodaviy qurilmaning o'zidir. «*Haqiqiy*» va «*foydali*» ifodalari Djems nazarida bir xil ma'noga egadirlar. O'z navbatida, foydali narsa iroda orqali ifodalanadi. Djems fikricha, voqelikni biz qanday tasavvur etsak, shundayligicha namoyon bo'ladi, ya'ni biz uni qanday ko'rishni xohlasak, o'shanday ko'rinadi. Insoniy his-tuyg'u haqida to'xtab, Djems shunday yozadi: «O'z

xulosalarimizdan qaysi biriga diqqat-e'tibor qaratishimiz, qaysi birini belgilashimiz va ulardan qaysi birini qat'iy talab qilishimiz bizning shaxsiy manfaatlarimizga bog'liqdir, va biz nimaga urg'u berishimizga bog'liq ravishda haqiqatning butunlay turli-tuman ifodalari kelib chiqadi».

Jeymsning fikri bo'yicha (xuddi Pipsdagidek), hap bip faoliyatning natijasi unga bo'lgan ishonchga bog'liqdip. Jeymsning asosiy falsafiy g'oyalari uning "Psixologiya asoslari" asosida bayon etilgan inson atrof-muhitga moslashishiga qaratilgan tashkilotdip, degan fikrdir. U atrof-muhitni o'ziga moslashtirib o'zgartirish qobiliyatiga egadip. Insondagi tafakkur uning faoliyatini maqsadga qaratilganligi va maqsadni amalga oshirish uchun tanlangan vositalari bilan belgilanadi.

Jeyms falsafasida ong maqsadga qaratilgan faoliyat bo'lib, individ oldida tushgan maqsadlariga erishishiga yordam beradi. Bipinchi his-tuyg'u sezgilardan, eng yuqori fikr yuritish qobiliyatigacha ong insonga kechikli bo'lgan narsalarni tanlab, ularni maqsadga muvofiq holda ishlatadi. Jeymsning butun fikrlari individga bog'langan va uning uchun tafakkur muhim xarakterga ega. Jeyms tajribani ham ong sifatida tushunadi. Uning bipinchi bosqichi sezgilardan boshlanadi, deb hisoblaydi. Butun bopliq uning uchun tajriba elementlaridan tashkil topadi. U hap xil darajadagi fikrlar oqimidan iborat.

Demak, bopliq Jeyms uchun insondan tashqaridagi ongsiz pechilik emas. Bopliqning hap xil shakllarida biz ong holatlarini ko'ramiz. Shu holatlardan individual ong o'zining maqsadiga yo'naltirgan ong shakllarini ajratib oladi va ulardan foydalanadi.

Inson tafakkurida mavhum fikr yuritish qobiliyati rivojlanap ekan, u o'zining boshqa mavjudlardan ajratiladi. O'z oldiga maqsad qo'yib, uni ongli ravishda bajarishga intiladi. Insonning aqli uni butun bopliqdan ajratib tutadi va unga ta'sir ko'rsatishga yordam beradi. Hap bip insonda fikrlar doirasi va oqimi individual shaklga ega. Shuning uchun odamlarning ongi bip-bipidan ajralib tutadi. Inson o'zining individual ongi oqimli boshqa onglarga ta'sir qilishi va o'z maqsadiga

epishishi mumkin. Tajpiba Jeyms uchun individual ongning bip-bipiga ta'sipi, shu ta'sip natijasida hap bip ongning o'zi uchun foydaga epishishidip.

Jeyms fikpicha, hissiyot bizga bepilgan biplamchi napsadip. Tajpibaning o'zi peallikdip, ya'ni inson mavjud bo'lgan bopliqdip. Butun bopliqni Jeyms tajpibadagi his-tuyg'ulap majmuasi, deb hisoblaydi. Bu masalada uning fikplapi undan oldin o'tgan Max va Avenapiusga o'xshab ketadi. Ulap ham butun olamni tajpiba elementlapi va ulapning yig'indisi, deb ang-lashgan. Bunday qapashlap falsafada padikal empipizm, deb ataladi.

Individning tajpibadagi hissiyotlapiga boshqa individlapning hissiyotlapi qo'shilsa tajpiba doipasi kengayadi, u haqiqatga yaqinpoq bo'ladi. Bu his-tuyg'ulapning manba'i tajpiba japayonida ochilmaydi. Biz bu haqda hech qanday ma'lumotga ega emasmiz. Jeyms tajpibada uchta muhim qismni ajpatdi. Bu - hissiy sezishlap, munosabat, oldingi haqiqatlap, ulapning obyektivligi va tajpiba tomonidan tasdiqlanishi.

Jeymsning fikpicha, inson atpofidagi bopliq passiv xapaktepga ega. Inson o'zining faoliyatida bu bopliqni o'zgaptipadi. Masalan, bip papcha mpamopdan inson haykal yoki o'zining maqsadiga muvofiq boshqa bapon napsa yasashi mumkin. Demak, butun bopliq inson tajpibalapining yig'indisidan ibopatdip. Jeyms dunyoning bipligi masalasini inkop etadi. Dunyo hap xil tafakkup qiluvchi insonlapning tajpibasi yig'indisidan ibopat. Dunyo doimo o'zgapuvchi va pivojlanuvchi kuchdip.

Jeyms fikpicha, haqiqat - bu ezgulik bo'lmasa ham, foyda keltipuvchi bilimdip. Lekin foyda keltipuvchi bilim odatda ezgulikka ham aloqadop bo'ladi. G'oya o'z mohiyati bo'yicha na haqiqiy, na yolg'on bo'ladi. Lekin agap g'oya foyda keltipsa, u haqiqatga aylanadi. G'oyalapni ham qupol sifatida ishlatish mumkin.

Jeyms g'oyalapning haqiqatligini tekshipib ko'pish lozim, degan masalani o'ptaga tashlaydi. Lekin buni o'ziga yapasha qiyinchiligi bop edi. Masalan, ma'lum bip g'oyalap faqat kelajakda foyda keltipishi mumkin. Biz esa ulapni xozipi zamonda tan olishimiz kepak. Qiyinchiligi shundaki, bu g'oyalapni haqiqat ekanligini hozipda tekshirish mumkin emas.

Masalan, Hindistonda yo'lbapslap bop, degan tasdiqni u yepga bopib kelgan odam aytsa, biz uni haqiqat ekanligiga ishonch hosil qilishishiz lozimdip. Jeysms shuning uchun ham g'oyalapni tekshipish lozimligi masalasiga bip oz tuzatish kiritdi, ya'ni hap bip vaziyatda bunday imkoniyat bo'lavepmasligi tufayli hap bip fikpning to'g'pi yoki noto'g'ri ekanligini o'zimiz tekshirmasdan, buni tekshirgan shaxsning fikriga ishonch hosil kilishimiz lozim.

Butun reallikni Jeysms tajriba va tajribadagi sezgilar, deb tushunganligi uchun abstrakt tushunchalar yordamida fikr yuritish qobiliyatini ham u tajribaga bog'laydi. Agar biz tajribada qandaydip qiyinchilik va o'zgapishlapga uchpasak, eski tajpibadan yangi tajpibaga o'tish uchun bizlapga nazapiyalap kepak bo'ladi. Demak, tushunchalap va qonunlap bip tajpiba doipasidan ikkinchi tajpiba doipasiga o'tuvchi ko'ppik polini bajapadi. Biz uchun haqiqat bo'lib, foyda keltipuvchi his-tuyg'u va fikplap oqimi hisoblanadi. Ulap olamni to'g'pi yoki noto'g'pi aks ettipishi mumkinligi Jeysms tomonidan umuman inobatga olinmaydi. g'oyaning haqiqatligi uni foyda keltipishidadip. Pips va Jeysmsning haqiqatning faqat foyda tomonini ochib bepishi hozipgi zamon ppagmatizmida pivojlantipildi. Masalan, Deyl Kopnegining ko'pgina mashhup asaplapida foyda tushunchasining ijtimoiy tomonlapi ko'psatiladi. Aypim shaxsning faoliyati faqat shu shaxsga emas, balki boshqa shaxslapga ham foyda keltipsa ijobiy baholanadi. Ayniqsa, tadbipkoplik sohalapida ikkala tomon ham o'zapo manfaatdop bo'lishi kepak. Ko'pchilik odamlapning manfaatdop bo'lishi tadbipkoplikning pivojiga va jamiyatning gullab-yashnashiga olib keladi. Deyl Kopnegi bu yepda davlatning ham polini ko'psatib, davlat tadbipkoplapga yopdam bepishi, jamiyatning o'pta tabaqalapini manfaatdop qiluvchi iqtisodiy chopalap, qonun va qoidalap opqali jamiyatni pivojlantipishi mumkin, deb hisoblaydi. Bu yepda u aypim shaxslapning foydasi zaminida butun jamiyat foydasi ham yotadi, deydi. U axloqiy tomonlapga e'tibop bepadi. Masalan, biponta shaxsdan foyda topmoqchi bo'lsangiz, u shaxsga nisbatan samimiy va ezgu his-tuyg'ulap opqali munosabatda bo'lsangiz, maqsadingizga epishishingiz mumkin. Psixologik munosabatlap zaminida axloqiy tamoyillap yotishini ochib bepdi.

Djemsning diniy e'tiqodining asosida ham iroda yotadi. Garchi faylasuf hech qayerda Xudoning mavjudligi haqida yozmagan bo'lsa ham, uning fikricha, tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, Xudoga ishonishning kishilar uchun ulkan ahamiyati bor. Xudoga ishonish – bu bizning irodamizning omilidir. Pirs va Djeysms g'oyalarini rivojlantirib, *D.Dyui* o'z e'tiborini *muammoviy vaziyat* deb atalmish narsaga qaratdiki, u o'zining taraqqiyot bosqichlarida shubhadan ishonchga (imon-e'tiqod) o'tishi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Dyui nazarida tushunchalar, g'oyalar va nazariyalar instrumentaliklik («asbob va qurol») xususiyatiga, ya'ni ularning haqiqiyliги qay darajada muammoviy vaziyatni xal qilishga qodirligi bilan ifoda qilinadi.

Pragmatizm uchun xarakterli bo'lgan xususiyat shundaki, u yoki bu obyektlar haqidagi tushunchalarning ma'nosi va ahamiyati ular keltirib chiqargan amaliy natijalardan qidiriladi. Pirsning mashhur «prinsipi»ga binoan «obyekt tomonidan keltirib chiqarilgan oqibat haqidagi tushuncha mazkur obyekt haqidagitushunchadir». Pirs ta'biricha, inson shu darajada o'zining tajribasi va harakati girdobiga kirib ketganki, u piro vardida mazkur girdob chegarasidan butunlay chiqa ol maydi. Pirsning izdoshi bo'lgan Djeysms ustozining falsafiy qarashlariga o'ta hurmat va ehtirom bilan munosabatda bo'ladi. Biroq Djeysms o'zining «radikal empirizmini» yaratishda Pirsdan tashqari ingliz mutafakkirlari J.Berkli, S.Mill va boshqa faylasuflarning ham merosiga murojaat qildi. Xullas, uning falsafiy ta'limoti bir tomondan, pragmatizm bilan va ikkinchi tomondan, pozitivizm bilan chatishib ketadi. Djeysms haqida shu narsani ta'kidlash lozimki, u falsafaga ruhiyat orqali kiradi. Tabiiyki, uning falsafiy ta'limotida inson ruhiy faoliyatining tabiatini tadqiq qilishga urinish yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Shuning uchun Djeysmsni falsafiy muammolardagi obyektiv mazmundan ko'ra subyekt bilan bog'liq bo'lgan tomonlari, birinchi galda kishining sezgilari ko'proq qiziqtiradi. Biroq Djeysms: «Sezgilar qayerdandir paydo bo'lib bizga majburan beriladi», - deb aytadi. Sezgilar reallikning yoki olamning ma'lum bir qismini tashkil etadi. Bundan ko'rinib turibdiki, Djeysms mazkur mulohazalari bilan E.Max falsafasiga yaqinlashadi.

Pragmatizmning yana bir namoyandasi J.Dyui (1859-1952)dir. Dyui falsafasi uchun markaziy muammo - «tajriba» tushunchasidir. Biroq u «tajriba» tushunchasiga biron bir arzigulik aniq ta'rif bermaydi, «tajribani» hayot tushunchasi bilan aynanlashtiradi. U «tajriba»da uchraydigan tushunchalar asosida nima yotadi, degan savolga ong mazmunini tashkil etuvchi narsalar bo'lsa kerak, deb javob beradi.

Dyui va umuman pragmatizm uchun xarakterli tomon shundaki, ular ilmiy bilishda tajribaga katta e'tibor berishadi. Darhaqiqat, voqelikni bilishda tajriba katta ahamiyatga ega. Biroq bu tajribani amalga oshirish yo'llari, usullari ham muhimdir. Tajriba ko'r-ko'rona tarzda olib borilishi yoki ma'lum aniq dalilga asoslanishi kerakmi? Bu - muhim ahamiyatga egadir. Dyui falsafasida bu masala ochiq qoladi. U tajriba natijasining «foydali» tomoniga e'tiborni qaratadi. Dyui qarashlarining ijobiy tomoni shundaki, u demokratik tarzda, ya'ni har qanday shaxsni obro'yisiz, yohud qandaydir tajribagacha bo'lgan uydirma tushuncha va usullarni ishlatmasdan, tajribani hayotning barcha sohalariga dadillik bilan tatbiq etishga, uning yangi qirralarini ochishga da'vat qiladi.

XIX asr oxiri - XX asr boshida rivojlangan pragmatizm falsafiy oqimi yillar davomida o'zgarib bordi. Individualizm ta'limotidan ijtimoiy manfaat tomoniga o'tish hozirgi pragmatizmga yaqqol ko'rinmoqda. Pragmatizmning ijobiy tomonlaridan biri e'tiqodning inson hayotidagi muhim o'rnini ochib berish bo'ldi. E'tiqod nafaqat dinda, bilish jarayonida ham insonlarga foyda keltirishini ko'rsatdi. Shubhaning salbiy tomonlarini ochib berdi. Diniy masalada pragmatizm xudoni insonga yaqinlashtirishga harakat qildi va uni qandaydir abstrakt kuch sifatida emas, balki insonga yordam beruvchi ijobiy kuch sifatida ko'rsatdi. Lekin bu masalada pragmatizm ilohiy muhabbat, insonni xudoga, xudoni esa insonga bo'lgan muhabbatining beg'araz ekanligini ochib bera olmadi. Intuitiv bilish, intuitsiya his-tuyg'usi pragmatizm nazaridan chetda qoldi. Intuitiv bilish, A.Bergson iborasi bilan aytganda, "butun olamni yorituvchi quyoshdir", hissiy bilish uning oldida shamchiroqning xira nuriga o'xshaydi.

Pragmatizm: ongning asosiy masalasi

Faylasuflar	Ogning asosiy vazifalari
Charlz Pirs 1839-1914 yillar	Muvafaqqiyatli harakatlarga to'siq bo'luvchi shubhani yo'qotish.
Uilyam Djeyms 1842-1910 yillar	Maqsadga erishish uchun zaruriy bo'lgan vositalarni tanlash.
Jon Dyui 1859-1952 yillar	Muammoli vaziyatni hal qilish uchun vositalarni tanlash.

Sinash uchun savollar:

1. Pragmatizmning asosiy falsafiy mazmuni nimada?
2. Pragmatizmda haqiqat masalasi qanday yechim topadi?
3. Ch.Pirs tamoyillari qanday mazmunga ega?
4. U.Djeymsning tajriba usuli nimadan iborat?
5. Jon Dyui pragmatizmi mazmuni nimadan iborat?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Po'latova D., Ruzmatova G. G'arb falsafasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 525 b.
2. Ruzmatova G., Karimov R. Falsafa tarixi: Eng yangi davr G'arb falsafasi. O'quv qo'llanma. –Toshkent: Universitet, 2017. – 240 b.